INSECURITATEA CA DESTIN AL LUMII NOASTRE

CORINA BISTRICEANU

Frica este, pentru orice societate, sau chiar pentru orice vietate, unul din cele mai sigure mecanisme de conservare şi reproducere. În plan cultural sau religios, frica a stat la baza marilor sisteme de sentimente şi reprezentări colective ce integrau răul, distrugerea, moartea unui plan mitologic de înţelegere. Astăzi, în plan social, ea nu mai reprezintă decât un balast, o relicvă a gândirii mitice. Ca insecuritate — o formă raţionalizată a fricii — ea tinde să fie eliminată prin capacitatea crescândă de analiză, diagnosticare şi prevedere a unor instituţii eficiente, specializate în combaterea pericolelor. Căci societatea civilă, modernă, cârmuită de legi civile, şi nu divine, are, la rândul său, numeroase puncte sensibile şi, evident, metode noi de asigurare a integrităţii sale. Preocupările de securitate socială nu mai sunt legate de spaimele colective, ci ţin de urmărirea, cu scrupulozitatea datoriei faţă de o instituţie, a cauzelor ce pot provoca perturbări ale sistemului social. În acest plan, al securităţii „profesionale" exterioritatea obiectivelor ce trebuie protejate (instituţii, documente, convenţii) atrage exterioritatea metodelor de apărare. În afara acestor organizaţii în care specialiştii se ocupă, în mod profesional, cu rezolvarea „problemelor", societatea se află doar aparent în stare de relaxare. De fapt, pare a se instala în substratul sentimentelor sociale semiconştiente o stare cronică de insecuritate. Agresiunea şi conflictul sunt actualizări contextuale al acestei stări.

Explicaţii teoretice asupra insecurităţii

În domeniul social-uman au fost identificate trei forme purtătoare — sau activatoare — de insecuritate: violenţa organizată pe scară largă (violenţa politică, conflictele armate, războaiele etc.), recesiunea economică (variaţiile negative ale standardului de viaţă) şi agresiunea directă, de la persoană la persoană (crima, delicvenţa etc.). Una dintre cele mai problematice forme ale violenţei este cea care se pune în legătură cu structurile aflate la conducerea unei societăţi. Se crede că, cu cât organizarea socială este mai centralizată, cu atât creşte responsabilitatea „elitei" sociale, a conducătorilor, în asigurarea controlului asupra violenţei[1].

Rev. Şt. Pol. Rel. Int., I, 2, p. 27–32, Bucureşti, 2004.

Un tip aparte de violenţă este chiar cel care vine din partea acestor organe, a guvernelor, sub forma acţiunilor de control instituţional[2]. Aceasta este tocmai forma de violenţă legitimată normativ, prin urmare considerată ca „nedeviantă" atât de teoria sociologică a devianţei, cât şi, evident, de autoritatea conducătoare, de instituţiile responsabile cu asigurarea securităţii interne. Utilizarea violenţei organizate de către stat, cât şi ripostele violente împotriva statului fac, de altfel, obiectul teoriei politice mai degrabă decât al sociologiei. În ambele situaţii, statul este cel care defineşte situaţia violentă: ca ameninţare, provocare, agresiune, diversiune, terorism etc. Toate aceste noi moduri de definire a violenţei, ca şi rezolvările proiectate, sunt opera statului modern. După Ch. Tilley, extinderea, localizarea şi timpul în care au loc violenţele colective depind foarte mult de felul în care autorităţile şi agenţii lor răspund provocărilor pe care aceste acţiuni le presupun. La o privire mai atentă, s-ar putea spune chiar că felul şi forţa acestor provocări depind mai puţin de comportamentul specific mulţimilor şi mai mult de modul în care sistemul politic distribuie puterea şi răspunde la nevoile societăţii. Acest tip de violenţă este condiţionată de distribuţia forţelor sociale, de normele şi instituţiile care reglementează conflictele, precum şi de rivalităţile etnice, înstrăinarea cetăţenilor de instituţiile legale, invidia de status etc. Semnificativ este faptul că sursa principală de insecuritate în acest caz este tocmai instanţa menită a garanta securitatea.

Violenţa poate fi îndreptată şi împotriva guvernelor. În această formă ea se poate manifesta ca revoluţie, răzmeriţă, lupte de stradă, război civil sau asasinat politic. Condiţiile angajării violenţei politice împotriva guvernelor sunt, conform profesorului american Seyom Brown, lipsa de reacţie sau reacţia negativă a guvernului respectiv la presiuni legale, neviolente, precum şi conducerea militantă a adversarilor de conflict[3].

În sfârşit, violenţa se poate manifesta şi în afara controlului statului, atunci când părţile nu recunosc nici o instituţie sau normă superioară, legitimă şi efectivă pentru rezolvarea conflictului. În această formulă a fost încadrat uneori şi războiul, de către cercetători ce vedeau sistemul interstatal ca esenţial anarhic. Ca şi conflict social, războiul este înţeles, în concepţia lui Raymond Aron, de pildă, ca formă de luptă între două grupuri sociale pentru posesiunea anumitor bunuri rare sau pentru realizarea unor valori mutual incompatibile. Motivaţiile conflictualităţii interstatale se pot, astfel, particulariza în trei tipuri de interese: interese materiale, interese politico-ideologice sau interese derivate (de credibilitate, geopolitice, de onoare etc.). De la invaziile Europei timpurii la războaiele între state suverane, de la războiul total[4] teoretizat de Carl von Clausewitz la războiul limitat[5] sau la războiul economic, conflictele armate au stârnit un interes proaspăt în relaţie cu problematica schimbării sociale. Acest interes s-a precizat mai cu seamă în urma ultimului război mondial şi va căpăta noi conotaţii după ultimele confruntări militare anti-teroriste. Deocamdată, în contextul redefinirii securităţii internaţionale, anumite state se revendică drept „exportatoare" de securitate, gata să garanteze pentru stabilitatea unei părţi a mapamondului. Ceea ce

se exportă sunt, de fapt, tehnologii şi strategii de luptă, iar efectul este, de cele mai multe ori, invers celui declarat: „importurile" de securitate ale statelor dependente generează mai curând insecuritate în rândul populaţiei.

Militarism şi societate civilă

În perioada postbelică, militarismul a început să fie abordat în cadrul teoriilor sociale asupra structurii societăţilor. Factorii care au susţinut această atenţie asupra fenomenului militar au fost atât interni — structurile injuste de clasă, autoreproducerea aparatului militar, sindromul „securităţii naţionale", insecuritatea în faţa unor ameninţări exterioare ş.a. — cât şi externi — piaţa internaţională a armelor, alianţele politice, implicarea unor mari puteri în conflicte locale, lupta ideologică transnaţională etc. În această logică, militarismul a fost definit ca „tendinţă a aparatului militar al unei naţiuni de a-şi asuma un control crescând asupra vieţii şi comportamentului cetăţenilor, (...) de a domina cultura naţională, educaţia, comunicaţiile, religia, politica şi economia"[6]. De asemenea, militarismul şi-a dovedit utilitatea ca mod de testare a condiţiilor militare (pregătire pentru război, achiziţie de armament, dezvoltare a industriilor militare) şi ca prilej de verificare a valorilor militare (centralizarea autorităţii, ierarhie, disciplină, conformitate, combativitate, xenofobie etc.). Legătura dintre o structură tot mai profesionalizată, cum sunt armatele moderne, şi structura socială ca întreg devine, însă, în pofida unor asemenea intermedieri pseudo-teoretice, tot mai neclară.

În mod paradoxal, intenţiile declarate de garantare a securităţii pot fi sursa sau catalizatorul insecurităţii difuze la nivel social. La nivel internaţional, un model al unui asemenea tip de efect pervers a fost constituit de strategia distribuţiei orizontale a capacităţii militare. Arme şi tehnologie de luptă au făcut obiectul „ajutorului" acordat tot mai multor naţiuni sau populaţii de către marile puteri militare. Strategia care a stat la baza acestei acţiuni a fost formalizată şi instituţionalizată, fiind cunoscută în sistemul internaţional sub denumirea NIMO — The New International Military Order. Dimensiunile vizate de planul NIMO în ceea ce priveşte securitatea sunt globalizarea (la nivel politico-militar), transnaţionalizarea (la nivel militar, de securitate) şi militarismul (în plan sociologic). Primele două aspecte se concentrează în jurul tehnologiei militare, atât prin preocupările de conversie, control şi producţie a armelor, cât şi prin dezvoltarea comerţului, a pieţei de armament. În ceea ce priveşte dimensiunea sociologică a militarismului, aceasta presupune, pe de o parte, problemele structurilor sociale, iar, pe de altă parte, transformarea socială. Precizarea unor structuri sociale şi militare adecvate modelului solicită funcţionarea, tot mai eficientă în timp, a izomorfismului civil-militar, care presupune similarităţi şi afinităţi între cele două tipuri de structuri. Conform acestui izomorfism, militarismul depinde de forma socialului, de circumstanţele specifice, de istoria şi nivelul general de dezvoltare a societăţii. Susţinătorii acestei poziţii la nivel teoretic argumentează că modul de producţie determină modul de distrugere, neexistând discontinuităţi între dimensiunea internă (confruntări între categorii sociale) şi cea externă (lupta între state) a conflictului militar. Se constată, de asemenea, şi o determinare inversă, din-

spre militar către civil: „multe din cele care s-au spus că ar fi cauzate de capitalism, naționalism, clasa de mijloc, tehnologie, ar putea fi gândite mai bine în termenii presiunii pentru război și ai rapidei expansiuni a forței militare în Europa"[7].

Între social și militar, totuși, relațiile sunt departe de a se supune vreunei aritmetici a valorilor stabile. Arnold Toynbee a spus că „militarismul nu constituie o problemă de tehnologie, ci de psihologie"[8], și anume se concentrează în voința de a lupta. Cu toate acestea, deși ne-am fi așteptat ca din momentul când Franța revoluționară a decretat, în 1792, ridicarea în masă a cetățenilor pentru înrolare (*levée en masse*), participarea populației la proiectarea strategiilor militare să fie tot mai puternică, noile modalități de purtare a războiului tind să anuleze spiritul militarist al popoarelor, să neutralizeze voința de a lupta la nivelul populațiilor. Toynbee acuză de această evoluție varianta războiului atomic, cu potențial de distrugere nelimitat și care aduce cu sine amenințarea autodistructivă. Dincolo de conștientizarea autopericlitării prin dezvoltarea fără limită a tehnicii de luptă (destul de greu de realizat la nivelul maselor, în pofida aparenței), mai există o problemă care cântărește greu în demobilizarea populației, și anume, dizolvarea voinței comune, imprecizia definițiilor și reprezentărilor colective asupra securității, proliferarea spaimelor difuze, a angoaselor „civilizaționale" în rândul populației, cu alte cuvinte, instalarea insecurității organice. Spre deosebire de insecuritatea „istorică" sau contextuală, insecuritatea organică se localizează la nivelul individului și nu al grupului. Ea nu are ca efect mobilizarea energiilor colective, ci tocmai izolarea, suspiciunea și războiul surd dintre „sine" și „lume".[9] Discutăm, în acest punct, de două surse și de două tipuri de receptări ale insecurității: una difuză, care se confundă cu angoasa socială, care nu poate fi rezolvată prin soluții militare, ci prin abordări de natură culturală, și o alta contextuală, cu obiect bine delimitat și posibil de a fi soluționată militar. Deresponsabilizarea populației civile de sarcina apărării, a securizării sistemului social prin delegarea ei către instituții profesionalizate duce la accentuarea stării de dependență socială. Lipsa de vizibilitate, care e de multe ori cultivată de aceste instituții, crește nesiguranța unei societăți care are nevoie să-și reprezinte și să se identifice cu apărătorii săi. Pentru ca starea de securitate să fie indusă la nivelul indivizilor, acțiunile de protecție militară ale statului trebuie să fie vizibile, măcar în parte.

Transformarea socială, ca cel de-al doilea aspect al abordării sociologice a militarismului, cunoaște, la rândul său, ca principale evoluții, vulnerabilizarea și insecurizarea socială. Modelul NIMO atribuie războiului sau măcar stării de militarizare o preeminență normală în politica internațională. Securitatea, în această optică, e realizată atunci când un stat are capacitatea de a purta cu succes războaie împotriva potențialilor agresori. Acest mod de a gândi problema securității naționale, deși pare orientat pozitiv, înspre creșterea capacităților de luptă, are sens negativ. Acesta este dat de definirea implicită a securității ca suprimare a surselor imediate (dar din ce în ce mai îndepărtate) de insecuritate posibilă și nu ca stare a unei societăți de a-și construi — la nivelul reprezentărilor colective — interpretări prin care să poată neutraliza starea de insecuritate difuză. Desigur că, în momentul de față, o societate nu mai este în măsură de a-și asigura o securitate „mecanică" prin izolarea de restul societăților. Securitatea nu mai presu-

pune, aşadar, o suprimare a ameninţărilor exterioare, ci o întărire a capacităţii interne de discernere între cele două tipuri de nesiguranţă, şi de reducere a amândurora. Modelul raţionalismului birocratic, ce tinde să substituie stărilor ce ţin de afectivitatea socială modalităţi de anticipare, de calculare a posibilelor evoluţii sociale[10], se specializează numai în rezolvarea insecurităţii contextuale, provocată de cauze precise, identificabile şi, desigur, posibil de a fi neutralizate. De altfel, principiul *law enforcement*-ului, reţelele de informaţii şi contrainformaţii, controlul fluxurilor financiare — cu alte cuvinte, poliţia ia tot mai mult locul militarismului în strategiile securităţii transnaţionale. Creşterea economică este recomandată ca metodă de prevenire a conflictelor[11], studiile academice caută să preîntâmpine pericolele.[12] Cu toate acestea, ultimele evoluţii par să ignore această raţionalitate meticuloasă şi să se ancoreze direct în substratul insecurităţii organice, necontrolat de funcţionarii apărării, avocaţi, economişti, gazetari sau profesori. Unii dintre aceştia recunosc cu onestitate incapacitatea fundamentală a unor asemenea metode de a cunoaşte şi explica — cu atât mai mult de a preveni — manifestări precum cele provocate de terorism: „terorismul apare din magma inconştientului nostru colectiv ca cea mai nouă viziune de groază a omenirii civilizate" se afirmă în cadrul unui interviu luat de un reporter american directorului Centrului pentru Studiul Terorismului din St. Andrews, Paul Wilkinson.

Ne sprijină în formularea acestor concluzii cele petrecute în SUA în urma atacului din 11 septembrie. Cu titlu de exemplaritate ne permitem să evocăm conflictul care opune astăzi două culturi, două societăţi, două moduri de definire şi de soluţionare a stării de insecuritate. Există încă grupuri de oameni suficient de absurde, din punctul de vedere al atitudinii raţionaliste de anticipare şi prevenire a pericolului, care acceptă sau poate chiar cer să moară pentru a încerca distrugerea unor obiective simbolice, ale civilizaţiei americane sau occidentale. Este greu să ne închipuim că sacrificiul acestor oameni poate fi explicat prin înlănţuirile unei cauzalităţi logice. Dimpotrivă, alegerea ţintelor şi modul de atac denotă o încărcătură religioasă — fanatică, spunem noi — a convingerilor care îi mobilizează. Ce determină, însă, reacţia violentă? Conform interpretării generale, prezenţa occidentală în spaţiul arab a lezat comunitatea autohtonă, declanşând o stare comunitară de insecuritate, provocată de pericolul, actual sau difuz, de destructurare a lumii lor. Reacţiile agresive sunt, aşadar, legitimate din punct de vedere cultural-religios. Indivizii sunt sacrificaţi în încercarea acestei societăţi tradiţionale de a respinge simbolurile agresiunii străine, adică pentru refacerea comunităţii ideale. În această situaţie, conştientizarea intereselor concrete, economice sau politice ale respectivului grup social, a fost înlăturată de forţa reacţiei de apărare; mecanismele raţionale de reglementare, recomandate de legile internaţionale, nu mai contează. Întreaga societate este „militarizată", în sensul mobilizării energiilor sociale, în vederea eliminării ameninţării. Izomorfismul societate-structuri armate a funcţionat deplin, chiar dacă nu s-a conformat vreunei strategii de securitate de tipul NIMO; reacţia militară a avut suportul sentimentelor populare.

Reacţia societăţii americane, chiar dacă a fost interpretată la nivel ideologic ca o mobilizare asemănătoare a populaţiei civile, s-a diferenţiat net de cea a ara-

bilor. Deşi întărită, mai ales în perioada ce a urmat imediat atacurilor, de o puternică mobilizare a energiilor comunitare (şi am asistat cu toţii, prin intermediul relatărilor din mass-media, la participarea americanilor la campaniile de ajutare a celor care au avut de suferit în urma atacului), reacţia de apărare americană a păstrat aceeaşi dimensiune exclusiv instituţională. Cei care au decis această reacţie au nesocotit tensiunea acumulată în conştiinţa comună a americanilor, nu au preluat-o, permiţându-i, ba chiar încurajând-o, să se risipească prin resuscitarea încrederii în aceleaşi instanţe însărcinate cu apărarea care au fost depăşite de atacurile sinucigaşe (FBI, CIA, poliţia, armata, alte organisme guvernamentale). Să precizăm însă un fapt important: aceste instanţe au fost depăşite mai cu seamă în ceea ce priveşte rolul lor de a proteja reprezentările comune, sentimentele colective şi modul de viaţă american, adică de a asigura stabilitatea organică, interioară a societăţii. Din punctul de vedere al angajamentului lor în protejarea exterioară populaţiei, al asigurării securităţii contextuale, ele şi-au făcut datoria, considerând că au fost silite să acţioneze în condiţii de neprevăzut. Totuşi, neavând un mobil şi o cale comună de manifestare la nivel sufletesc, sentimental — sau resentimental — americanii şi-au trăit frica individual, difuz, organic. De altfel, un sondaj al unui institut american de investigare socială înregistra decizia unei treimi dintre cei chestionaţi de a-şi schimba felul de viaţă. O asemenea atitudine poate constitui un avertisment pentru un sistem de securitate ce nu mai poate garanta stabilitatea societăţii pe care o protejează.

NOTE

1. Creşterea ameninţării cu violenţa socială este potenţată de sentimentele de injustiţie şi alienare socială.
2. Poliţia are în sarcină combaterea ameninţării interne a stabilităţii sociale, iar armata răspunde de asigurarea securităţii externe.
3. Seyom Brown, *The cause and Prevention of War*, New York, St. Martin's Press, 1987, p. 58.
4. Care, spre deosebire de războiul purtat de aristocraţiile militare, face ca puterea militară să depindă de cantitatea forţei materiale şi umane posibil de a fi mobilizată.
5. Războiul limitat este cel în desfăşurarea căruia se caută să nu intervină decât profesioniştii luptei armate.
6. *Problems of Contemporary Militarism*, London, 1980, p. 62.
7. *Ibidem*, p. 107.
8. Arnold Toynbee, *Studiu asupra istoriei*, Bucureşti, Humanitas, 1997, vol. II, p. 438.
9. Pentru un tablou mai viu al acestui conflict dintre „eu" şi „celălalt", vezi Jose Ortega y Gasset, *Omul şi mulţimea*, Bucureşti, Humanitas, 2001.
10. Cu toate acestea, calculele se dovedesc, în anumite cazuri, cum este cel al atacului terorist asupra New York-ului, insuficiente. Conform unor informaţii apărute în presă, specialiştii în securitate au apelat, pentru a putea lărgi perspectiva de anticipare şi pregătire a ripostei la eventualele atacuri, la scenariştii studiourilor cinematografice. Să însemne aceasta o recunoaştere a limitelor pozitivismului birocratic?
11. Thomas Barnett, strateg la Naval War College, afirma că una din soluţiile pentru oprirea sau descurajarea acţiunilor teroriste la nivelul populaţiilor arabe este creşterea economică a acestor state. Numărul proprietăţilor este invers proporţial cu disponibilitatea angajării directe într-un conflict. Soluţia pare, totuşi, pe cât de puţin fezabilă, pe atât de îndepărtată de o cultură pentru care, atât avuţia cât şi sărăcia sau chiar moartea sunt date de Dumnezeu.
12. În Marea Britanie, la St. Andrews, funcţionează de zece ani Centrul pentru Studiul Terorismului şi Violenţei Politice. Specialiştii care lucrează aici, profesori universitari, cercetători, experţi, sunt „noii paznici ai lumii". Centrul este un model pentru cele mai recente metode de prevenire şi combatere a violenţei împotriva statelor „exportatoare de securitate".